

De schaal van Oegstgeest

door Freek Lugt
Oegstgeest, oktober 2014

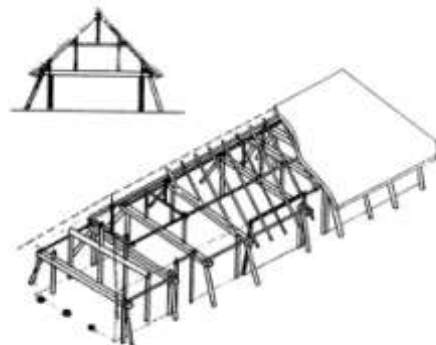
We hadden al Willem van Oegstgeest en Terug naar Oegstgeest. Nu is daar de Schaal van Oegstgeest bijgekomen. Het is meteen ook de oudste vondst uit onze historie. De schaal dateert oorspronkelijk uit de vierde of vijfde eeuw en is zo'n tweehonderd jaar later gemaakt tot wat hij nu is. Maar laat ik eerst iets zeggen over de omgeving waarin de schaal is opgegraven.

De Merovingische periode

De periode van de zesde en zevende eeuw wordt de Merovingische tijd genoemd, naar de Frankische koning Merovech. Niet dat het gebied rond de monding van de Rijn toen al definitief tot het Frankische rijk behoorde. Het Hollandse kustgebied tot en met Utrecht en Dorestad stond toen bekend als Frisia en werd beurtelings beheerst door de Friese en Frankische koningen. De regio behoorde tot de Noordzeecultuur, die ook het oosten van Engeland omvatte. Daar spreekt men van de Angelsaksische periode als men deze tijd bedoelt, naar de Angelen en Saksen die toen vanuit Denemarken en Noord-Duitsland naar Engeland waren gekomen.

In deze tijd, die wij dus de Merovingische periode noemen, was er op diverse plaatsen aan de oevers van de Rijn bewoning. De kennis daarover moet, bij gebrek aan schriftelijke bronnen, komen uit de archeologie. In onze omgeving zijn vondsten gedaan in Katwijk, Valkenburg, Rijnsburg, Leiden-Roomburg en Leiderdorp. Ons gaat het nu om opgravingen in Nieuw-Rhijnegeest, naast museum Corpus. Daar is een omvangrijk dorp gevonden, ter grootte van de halve binnenstad van Leiden, met woningen, schuren, waterputten gemaakt uit scheepshout of wijntonnen, begravingen en een kadewand langs de Rijn met een lengte van ongeveer 300 m.

De mensen in dit soort rivierdorpen waren waarschijnlijk voor een deel nazaten van Friezen en Saksen en andere lieden die hier 'altijd' al hadden gewoond. Een ander deel zal echter import zijn geweest, Franken bijvoorbeeld die uit de rich-

ting Utrecht de Rijn kwamen afzakken, of mensen uit Engeland of Noord-Nederland. Zij vestigden zich langs de rivier en zetten daar boerderijen op. Ze hadden enkele koeien, varkens en andere dieren bij zich en begonnen een bescheiden gemengd bedrijf op de kleine akkers die ze langs de oeverwal aanlegden. Gevonden resten van zaden en pollen wijzen op het verbouwen van onder meer gerst en rogge, en kool en andere groenten. Toen dat allemaal goed ging, ontplooiden ze zich verder. In Nieuw-Rhijngeest legden zij zich toe op het fokken van koeien en varkens en het verwerken van vis. Ze dreven daarmee handel met groepen mensen en handelaren langs de rivier. Daar kwam het meeste van hun aardewerk vandaan en de wijnvaten waarmee ze hun putten maakten en andere spullen, zoals maalstenen, glas en baren ijzer. De vondst van geld duidt ook op handel. Zo'n nederzetting had een smid en een schoenmaker en er kwamen rondreizende ambachtslieden.

De gemeenschappen waren grotendeels zelfvoorzienend. De dorpingen bouwden samen de boerderijen en verzorgden elkaar bij ziekte. Overschotten en tekorten aan voedsel werden onderling geruild. Natuurlijk was er ook zo iemand als een dorpshef. In het ene geval zal een natuurlijke leider als vanzelf als zodanig zijn opgetreden, in een ander geval zullen spierballen, coalitievorming en wapengekletter een rol hebben gespeeld. Zoals alle recht was strafrecht gewoonterecht met sancties die veelal de vorm hadden van lijfstraffen. Van een dief werd de hand afgehakt waarmee hij de diefstal gepleegd had.

Overdorp

In Nieuw-Rhijngeest is in de Merovingische tijd een relatief grote nederzetting geweest. Hoewel dat niet zeker is wordt aangenomen dat deze nederzetting Overdorp heeft geheten. De gebouwen stonden langs een stelsel van geulen en voor een deel langs een Rijngeul die kennelijk gelijktijdig bestond met een grotere hoofdstroom van de Rijn langs Valkenburg. Langs het water stonden beschoeiingen of kadewanden, zie de foto hiernaast, over een lengte van enige honderden meters. Die waren kennelijk bedoeld om er schepen te laten aanleggen. De zware bouw duidt daarop. Er zijn palen aangetroffen, vermoedelijk meerpalen, van een zodanige lengte en dikte dat die alleen maar met behulp van een heisting de grond in gedreven kunnen zijn. In de kade waren openingen uitgespaard waarachter zich iets bevond dat eruit zag als een botenhelling. Haaks op de beschoeiing zijn de staanders van een brug of een aanlegsteiger gevonden. Een door een zevende-eeuwse rivierhandelaar verloren gouden munt werd in de kadewand teruggevonden. De restanten van een grote opslagloods zijn aangetroffen. Hergebruikt als puthout zijn delen van scheepshout

gevonden die zijn geïnterpreteerd als onderdelen van een vijf à zes meter lange boomstamkano die afkomstig was uit het Duitse achterland. Twee dammen zijn aangetroffen die bescherming moesten bieden tegen opdringend Rijnwater. De grootste dam bestond uit een grote hoeveelheid kleiplaggen die waren gestapeld tussen twee dubbele rijen palen waartussen vlechtwerk was aangebracht. Op de bodem van de geul, onder de kleiplaggen, lagen takkenmatten. Al deze waterstaatkundige werken moeten met een groot aantal arbeidskrachten tot stand zijn gebracht, veel meer dan enkel het dorp kon opbrengen, onder een centrale leiding.

In Overdorp zijn sporen aangetroffen van een tiental boerderijen met een oppervlakte van ongeveer 6×20 m, zonder middenstaanders. Flinke gebouwen dus, normaal voor die tijd. Ze omvatten zowel een woongedeelte als een stal. De woonstalhuizen zijn gebouwd van in de grond gegraven palen met daartussen vlechtwerk, bestreken met leem, en een rieten dak. Op een afstand van 80 centimeter buiten de wanden stonden extra ‘buitenstaanders,’ die hielpen het dak met zijn grote overspanning te dragen.

Naast de woonstalhuizen was een groot aantal bijgebouwen te vinden. Ook zijn er honderden putten en kuilen gevonden die voor allerlei doeleinden werden gebruikt: waterput, opslag, afval. De wanden van de waterputten waren gemaakt van wijntonnen of hergebruikte delen van schepen. Waterputten die onbruikbaar werden veranderden in afvalputten. Daarin is veel huishoudelijk afval gevonden, zoals gebroken aardewerk, voor een klein deel nog handgemaakt in de nederzetting zelf, voor het grootste deel gedraaid, afkomstig van stroomopwaarts gelegen productiecentra in het Rijnland. Ook is op Angelsaksische wijze versierd aardewerk gevonden. Een houten drinknap is eveneens aangetroffen, evenals een van handvatten voorziene en fraai bewerkte houten trog; een soort dienschaal lijkt het wel. Ander houten vaatwerk is ook gevonden; de indruk bestaat dat dit een veel grotere rol speelde dan tot nu toe werd vermoed: het meeste is in de grond vergaan, in tegenstelling tot het aardewerk dat in veel grotere hoeveelheden is overgebleven.

Bij de kade is de opmerkelijke vondst gedaan van de oudste schoenleesten van Nederland. Het waren er twee, van esdoornhout, maat 41-42, beide voor een rechterschoen. De leesten, waarop de schoenen binnenstebuiten werden genaaid, werden met leren passtukken aangepast voor de maat die nodig was, en ook om ze geschikt te maken voor een linkerschoen.

Er is geen grafveld aangetroffen – dat zou bijvoorbeeld onder de A44 kunnen liggen, of men begroef op het grafveld in Rijnsburg – maar wel een aantal bijzondere begravingen. Aan de landzijde van het dorp lag een paardenbegraving en andere in het midden van het dorp, een heel bijzondere. Hier zijn twee volgetuigde paarden ter aarde besteld.

Tevens zijn de volledig intacte skeletten van een ongeveer vijfjarig kind en van twee volwassen vrouwen gevonden, de laatsten omringd door een aantal honden.

Het kind was niet in het kustgebied geboren, evenmin als de jongste van de twee vrouwen. Zij kwam van de zandgrond, wellicht uit Drente of Brabant. De andere was uit het dorp zelf of uit de naaste omgeving afkomstig. Er lag een munt bij haar bekken en een met metaal (brons?) versierd houten schaalje. Zij droeg een fibula (mantelspeld) en andere metalen voorwerpen (gespen?) en om haar hals een prachtig halssnoer met kralen van (van boven naar beneden) glaspasta, barnsteen en een grote van bergkristal.

Er zijn ook begravingen gevonden met een gewelddadige achtergrond. Een man lag met (vermoedelijk) gebonden handen in zijn graf. Op een andere plek lagen mensen die kennelijk in stukken waren gehakt, waarbij vijf dijbeenderen in de vorm van de spaken van een wiel waren gelegd. Bijzonder is ook de begraving van een mannetorso waarbij de as van de gecremeerde ledematen over het lichaam was uitgestrooid. Dit lichaam is echter nog niet gedateerd; men houdt rekening met de mogelijkheid dat dit een veel oudere begraving is, uit de steentijd, die met Overdorp niets te maken heeft.

Om de een of andere reden is het Merovingische Overdorp tegen het einde van de zevende eeuw verdwenen. Misschien was een verhoogde rivieractiviteit hier debet aan, de waterstand steeg en de grond werd te soppig om te bewerken en op te wonen. Ook is het mogelijk dat de handelsactiviteiten die in de rivierdorpen plaatsvonden door de Karolingers werden geconcentreerd in een aantal andere plaatsen langs de Rijn, of verder naar het oosten, in Dorestad. Het meest waar-

schijnlijk is echter dat de geul waaraan het rivierdorp lag steeds verder dichtslibde, zodat verkeer met de omgeving steeds moeilijker werd.

De vondst van de schaal van Oegstgeest

Ik was erbij, kan ik met enige tevredenheid zeggen. Ik heb jarenlang de opgravingen gevolgd, in overleg met de VOO en de archeologie-organisatie AWN. Eens per week fietste ik naar het terrein om een praatje te maken met de mannen en vrouwen van de faculteit archeologie van de Universiteit Leiden, en om te zien wat ze zoal gevonden hadden. Soms werd ik vooraf getipt voor iets bijzonders en vaak had ik geluk. Deze keer ook, het was midden op een mooie zomerdag, 4 juni 2013.

Zijn handen trilden van emotie. Er lag een smerig, rond voorwerp in. ‘Daar heb ik al die jaren op gewacht!’, bracht Eric Jan uit, ‘dat maak ik nooit meer mee!’

Ik was net komen aanfietsen en zag meteen al allerlei mensen naar de vondstplaats draven. Naar de stort naast de graafmachine. Die had het bovenste deel van iets dat in de klei lag eraf geschaafd en op de grote hoop gedeponerd. Daar stond Eric Jan van Duijn, zoals hij of zijn collega er altijd staat. Het zijn pieperaars, mannen met metaaldetectoren, van de goede soort. Zij maken in feite deel uit van het opgravingsteam onder leiding van Jasper de Bruin. Wat de graafmachine in een dun laagje weg-schraapt, controleren zij op de aanwezigheid van metalen en wat ze nog meer vinden. De gouden randen van het voorwerp glinsterden in de zon. Het had veel weg van een grote gouden schijffibula, ingelegd met edelstenen en/of gekleurd glas. Maar het zat aan iets anders vast.

De rest van het voorwerp zat nog in de klei, op een niveau beneden het toenmalige maaiveld. Het manifesteerde zich als een cirkel in de klei. Besloten werd om in de eerste plaats te kijken hoe het precies lag, wat het kon zijn, of het was ingegraven, enzovoort. Het werd daarvoor aan één kant ten naaste bij vrijgegraven. Er werden geen ingraafsporen gevonden. Daarentegen werd onder het voorwerp de bodem van een geul of kreek aangetroffen. Conclusie: wat het ook is, het is niet opzettelijk begraven maar het is, opzettelijk of per ongeluk, in het water terechtgekomen en gezonken.

Besloten werd het restant in zijn geheel te lichten, met context en al. Zo zou het niet meteen vervallen als gevolg van de drastische verandering van omstandigheden. Daartoe werd om te beginnen een metalen plaat onder het geheel geslagen. De studenten waren intussen afgelost door specialisten van de faculteit.

Het ding werd ingepakt in verband uit de verbandkoffer. Dit werd goed natgemaakt, waarna het geheel in plastic werd gewikkeld.

Intussen had Eric Jan zich beziggehouden met het speuren naar nog op de stort achtergebleven delen van het voorwerp. Hij vond er nog enige tientallen, soms niet groter dan een halve vierkante centimeter.

Jasper had inmiddels contact opgenomen met een restauratieatelier in Limburg. Besloten werd dat het ding er meteen naar toe zou worden gebracht. Eric Jan meldde zich onmiddellijk en de kostbare lading werd in zijn auto gezet. Hij belde zijn vrouw dat hij niet kwam eten en toog naar Limburg.

Restauratiebedrijf 'Restaura' in Haelen besteedde vervolgens enkele maanden aan de restauratie. Een zeer groot aantal losse stukjes is als een driedimensionale puzzel in elkaar gezet. Het resultaat is verbluffend. Maar dat zou pas een jaar later blijken, op 1 juli 2014, toen de schaal in het Rijksmuseum van Oudheden aan het publiek werd gepresenteerd. De bij de opgraving aanwezigen hadden elkaar beloofd om tot dat moment niets over de vondst naar buiten te brengen. Dit om te voorkomen dat schatgravers en ander gespuis 's nachts en in het weekend de site zouden komen verstoren.

De Schaal van Oegstgeest

Het is een zilveren schaal met een diameter van ongeveer 21 cm en een hoogte van 11 cm, beslagen met verguld zilveren ornamenten en van binnen voorzien van gouden decoraties. De gouden 'fibula' is met gouden nageltjes op de bodem bevestigd. Het zilver is in de loop der eeuwen zwart geworden; poetsen, als je dat al zou willen, is uitgesloten aangezien het materiaal maar een halve millimeter dik is en al indeukt als je er tegen blaast. Maar zo is hij ook fraai. Het goud van de decoraties moet door middel van een chemisch procedé op het zilver zijn vastgezet.

De schaal, hebben deskundigen vastgesteld, dateert uit de vierde of vijfde eeuw en is, gelet op de decoraties, afkomstig uit Oost-Europa of de oostkust van de Middellandse Zee. Je kunt aan Byzantium denken. In latere tijden is het beslag er op aangebracht; dit is, gelet op de vorm ervan, gebeurd in het Germaanse Rijnlandgebied. Het is gemaakt van verguld zilver. De beslagstukken zijn in grote lijnen gelijkvormig maar zeker niet gelijk. Onderaan zijn mensen- of mon-

sterkoppes te zien. Het goud is ingelegd met granaat, een halfedelsteen uit India of Pakistan. De vormgeving van de beslagstukken is uitbundig te noemen. Van opzij gezien zou je in het ondereind een vogelkop kunnen zien.

Het uitbundige geldt ook voor de decoraties aan de binnenkant. Drie bomen (?), uitlopend in zonniewielen (?), met daartussen drie tafereelen. Op de foto links drie herten, de voorste met een gewei; rechts twee steenbokken (?), goeddeels onzichtbaar omdat hier een stuk van de schaal ontbreekt, achterna gezeten door een hond; boven twee andere dieren (ook hier ontbreekt een stuk) met als bijzonderheid dat uit de bek van het voorste een menseneen bungelt. In eerste instantie is gedacht dat het fabeldieren zijn; nu neigt men er naar aan te nemen dat het ook steenbokken zijn. Het enige dat aan een fabeldier doet denken, is de bult op de voorste rug, en dat kan ook best iets anders zijn. Blijft het punt van het menseneen in de voorste bek en hetgeen in de tweede bek zit. Is dit misschien een mensenhoofd? Als je het vergelijkt met bepaalde Griekse schilderijen zou je dat kunnen denken. Dr. Folkert van Straten maakte mij daarop attent. Hij wees tevens op een van de Werken van Heracles. Werk nummer 8 gaat over de mensenetende paarden van Diomedes. Om deze te kunnen wegleiden voerde Heracles ze eerst de staljongen (of koning Diomedes zelf), waarna hij de verzadigde beesten meenam. Op afbeeldingen hiervan zijn steeds een arm, een been of het hoofd van het slachtoffer te zien.

Aan de andere kant zou er ook een relatie kunnen zijn met de begraving van de in stukken gehakte mensen en de in de vorm van de spaken van een wagenwiel gelegde dijbenen. De foto daarvan doet denken aan de 'zonniewielen' in de schaal.

Hier ligt nog voor jaren stof voor discussie, dat is in elk geval duidelijk.

In de bodem van de schaal, in de rand van de 'fibula' op zeven uur, is van onderaf een klein gaatje gemaakt. Dit geeft voedsel aan de gedachte dat de schaal

RESTAURA 100 MM

als offer in het water is gegooid. Het gaatje moest ervoor zorgen dat de schaal meteen volliep en niet wegdreef.

De twee beslagplaten zijn voorzien van ringen en zijn bevestigd aan de buitenzijde van de 'zonnewielen'. Logischerwijs zou ook bij het derde zonnewiel een beslagplaat met ring moeten zitten. Het zou dan een hangschaal zijn, een 'hanging bowl' zoals we die vooral uit Engeland en Scandinavië kennen. Maar er is geen derde ring, en met de beste wil van de wereld heeft men ook geen aanhechtingspunt voor een derde kunnen vinden. Dat leidt tot twee mogelijke verklaringen. De eerste is dat de schaal nog niet 'af' was toen hij werd afgeleverd. De tweede is dat het de bedoeling was dat de toeschouwers het verhaal erin konden 'lezen' en dat hij met het oog daarop bijna verticaal aan twee ringen was opgehangen. De scene met de mensenetende dieren zou dan de belangrijkste zijn, wat inderdaad voor de hand ligt.

Geen van beide verklaringen is echt bevredigend; een andere schiet mij echter niet te binnen.

Over het belang van de schaal zegt de universiteit het volgende (Persbericht 1 juli 2014): ‘Dergelijke rijke vondsten zijn zeer zeldzaam. De schaal is bijzonder, omdat vergelijkbare schalen meestal van brons zijn. Bovendien zijn die nooit versierd met uitbundig goudbeslag. Het gaat dus om een uniek stuk, niet alleen voor Nederland maar voor heel West-Europa. Tot het moment dat de schaal werd gevonden, waren er op de nederzetting in Oegstgeest geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een lokale of regionale elite.’ Dit laatste waag ik te betwijfelen. Ik denk aan de twee volgetuigde paarden die ceremonieel bij elkaar waren begraven. Paarden moeten tot de kostbaarste bezittingen hebben behoord; daarvan afstand doen kun je alleen veroorloven als je nog een heleboel overhoudt; als je dus tot de elite behoort. Ik denk ook aan de waterstaatkundige infrastructuur. Die kan niet zonder leiding zijn aangelegd.

Dat neemt niet weg dat de eigenaar van de schaal bij de plaatselijke of regionale elite moet hebben gehoord. De schaal is te vergelijken met de drinkhoorn van Katwijk (waarvan alleen nog het sierbeslag over is) en de gesp van Rijnsburg die uit dezelfde tijd dateren, beide ook zeer bepaald tekenen van grote rijkdom. Annemarieke Willemsen (conservator middeleeuwen RMO) gebruikte in dit verband de term ‘princely’ voor deze stukken.

De eigenaar van de schaal moet Osger zijn geweest, of een voorvader van Osger, of in elk geval iemand met dezelfde status als Osger. Dat geeft body aan de gedachte dat er ooit echt een Osger is geweest. De achtste-eeuwse spelling van Oegstgeest is Osgeresgeist, Osger z'n geest. Dat Osger de naamgever is van Oegstgeest is iets dat tot nu alleen taalkundigen ons hebben verteld; nu doemt daarbij ook een persoon van vlees en bloed op.

Maar laten we het maar gewoon houden op de Schaal van Oegstgeest, dat lijkt me mooi genoeg.

Bronnen

- Freek Lugt, *Het goed van Oestgeest*, Leiden 2010², 24-29;
- Freek Lugt, *Overdorp*, Leids Jaarboekje 2011, 19-32;
- Freek Lugt, *Het ontstaan van Leiden*, Leiden 2012, 24-29;
- Persbericht Universiteit Leiden 1 juli 2014;
- Foto's: Universiteit Leiden; Restaura; Archeologisch Onderzoek Leiden BV; Rijksmuseum van Oudheden; Freek Lugt.